

Justícia social i socialdemocràcia en el segle XXI

Wolfgang Merkel / Professor de Ciència Política de la Universitat de Heidelberg

El terme «justícia social» es va recuperar en el discurs polític dels anys noranta i ha influït d'una manera decisiva en molts dels resultats electorals de les democràcies occidentals durant la darrera dècada. Els partits progressistes o socialdemòcrates, concretament, van poder arribar al poder amb la promesa de «més justícia social». Aquest és el cas del demòcrata Bill Clinton, del socialista liberal Tony Blair, del socialista Lionel Jospin, el socialdemòcrata Gerhard Schroeder, i dels primers ministres socialdemòcrates de Dinamarca i Suècia, Dane Poul Nyrup Rasmussen i Goeran Perrson, respectivament. No obstant això, amb la pèrdua del poder de l'SPÖ a Àustria, seguida de la derrota electoral dels socialistes danesos, portuguesos, neerlandesos i francesos, les oportunitats que s'havien obert es van tornar a tancar.

A les campanyes electorals del 1998 i el 2002, l'SPD va encunyar el terme justícia social com a marca de distinció entre dreta i esquerra, conservadors i progressistes, liberalisme de mercat i Estat del benestar. Tot i així, la socialdemocràcia de l'Europa continental, en particular, malgrat alguns intents ben recents, encara no ha aconseguit explicar el significat exacte de justícia social en el context de la socialdemocràcia de començament del segle XXI. No hi ha un concepte de justícia social que resulti convincent des del punt de vista programàtic o estratègic i que, alhora, permeti reformes polítiques concretes que combinin els drets fonamentals de llibertat, justícia social i solidaritat amb els reptes que imposen actualment la globalització, la individualització i l'accelerat canvi demogràfic. Convé examinar, reconsiderar detingudament i revisar les institucions existents de justícia. Per poder transformar la intuïció tradicional en una reflexió orientada cap al futur, cal donar resposta com a mínim a quatre qüestions:

1. La qüestió normativa: quins són els principis reguladors fonamentals que poden invocar els socialdemòcrates?
2. La qüestió pragmàtica: quins objectius prioritaris ha de tenir una política orientada envers la justícia?
3. La qüestió empírica: fins a quin punt són justos els Estats del benestar continentals, si tenim en compte aquests objectius de justícia teòrica?
4. La qüestió institucional: quins aspectes hauria de tenir en compte una reforma de l'Estat del benestar perquè fos justa i políticament viable?

1. Els principis cabdals de la justícia social

En els darrers 25 anys del segle XX, hi ha hagut un predomini de les teories liberals o comunitaristes de la justícia. Malgrat aquesta situació, els socialdemòcrates

no s'han de desanimar. Paradoxalment, les teories del liberal John Rawls (1975) i també de l'economista Amartya Sen (2000, 2002) es poden aplicar als conceptes de justícia en la socialdemocràcia moderna. Els arguments de Rawls i Sen són més coherents i «socialdemòcrates» que els dels comunitaristes Amitai Etzioni i Michael Walzer, que tenen uns punts de vista sovint massa particularistes, o bé que els arguments essencialistes de l'aristotèlica Martha Nussbaum, a la qual es va penjar l'etiqueta de socialdemòcrata d'una manera massa precipitada. Mentre que, d'una banda, la socialdemocràcia pot aprendre dels principis de redistribució de Rawls, abstractes però d'ampli abast, de l'altra, el concepte de Sen sobre el desenvolupament de les «capacitats» personals inspira una visió de la justícia orientada cap a la llibertat que neutralitza els avantatges d'haver nascut en una determinada classe social d'una manera més eficaç que qualsevol generós Estat bismarckià de protecció social, un model que preserva en bona part les diferències estructurals de posició social (Esping-Andersen 1990, 1996, 1999, 2003) i que es troba a Alemanya i a la majoria de països de l'Europa continental.

Des d'una perspectiva socialdemòcrata moderna, hi ha cinc arguments a favor dels conceptes de justícia de Rawls i Sen:

1. Mitjançant l'ús del concepte d'individu com a punt de partida, totes dues teories tenen en compte no només el precepte de la llibertat de l'individu, sinó també la individualització dels valors i dels estils de vida de les societats postindustrials del segle XXI.
2. Els conceptes de justícia de Rawls i Sen atorguen un màxim de llibertat i drets polítics a l'individu i el protegeixen de les imposicions autoritàries o paternalistes de l'Estat o de la societat. Reforcen el grau de llibertat de l'individu i amplien el nombre d'oportunitats per a una elecció individual i autoderterminada.
3. Tot i que en els seus arguments dóna prioritat a la llibertat individual, el segon principi de justícia de Rawls¹ exigeix una redistribució considerable, sempre que serveixi per fomentar la justícia i la igualtat d'oportunitats entre els menys afavorits.
4. Polítiques com ara les d'educació, la inserció en el mercat laboral i les ofertes activadores de l'Estat del benestar, que garanteixen les perspectives futures de les societats modernes i ofereixen oportunitats especials perquè la socialdemocràcia es pugui diferenciar dels partits conservadors, democratacristians i neoliberals, s'acosten més al concepte d'Amartya Sen sobre les capacitats individuals.
5. Sen subratlla la promoció de les capacitats individuals. En l'essència d'aquest concepte rau la capacitat de l'individu com a motor dels seus propis interessos. Un accés equitatiu, ampli i a temps a l'educació i al mercat laboral reforça l'autonomia, l'autoestima, la integració en la societat i la capacitat d'adaptació de l'individu als diversos reptes econòmics. La distribució equitativa d'oportunitats a priori afavoreix una compensació ex post mitjançant les transferències socials monetàries. Aquesta distribució equitativa de les oportunitats augmenta la mobilitat social dels menys afavorits i promet trencar les cadenes de la pobresa que han persistit durant

generacions, si més no amb més eficàcia que un Estat del benestar basat en l'assegurança social a l'estil bismarckià.

En principi, aquest accés a la justícia social és superior als principis conservadors de l'Estat del benestar continental concebuts al final del segle XIX. És possible, però, convertir d'una manera convincent aquests principis filosòfics i abstractes en programes i accions de govern socialdemòcrates?

2. La qüestió pragmàtica: quins són els objectius polítics de la justícia social?

Les dimensions de la justícia social que veurem tot seguit i la seva interdependència tenen una gran importància a l'hora d'abordar les tasques que donaran forma a la societat del futur:

- La igualtat d'oportunitats requereix un accés equitatiu als béns bàsics de la societat per a tothom com a condició prèvia per fomentar la dignitat i l'autoestima de l'individu. Això inclou especialment la igualtat en matèria de participació política, la protecció dels drets civils i polítics i la promoció i la protecció de l'assistència sanitària, l'educació, la formació i l'ocupació.
- I encara més: significa eradicar per complet la pobresa, ja que resulta un entrebanc per al desenvolupament i l'experiència de la dignitat, la integritat i l'autonomia individuals. L'acceptació de la pobresa viola de manera directa les normes bàsiques d'una societat justa. Els índexs de pobresa als Estats Units i la Gran Bretanya –com també l'increment de la pobresa experimentat a la República Federal d'Alemanya durant els darrers deu anys– són absolutament injustificables des del punt de vista de la justícia.
- El deure d'eliminar la pobresa i d'abolir el seu «llegat social» requereix un accés equitatiu a les oportunitats d'educació i formació que cada individu consideri més adequades. El deure de l'Estat és promoure el millor sistema d'educació i formació, ja que això exerceix una gran influència en les oportunitats futures de l'individu i, al seu torn, estableix les condicions prèvies per al desenvolupament de la llibertat individual. A la societat d'avui dia, on la globalització i l'economia del coneixement contribueixen a l'accelerada devaluació de les habilitats professionals i personals, la igualtat d'oportunitats només es pot assolir mitjançant un sistema educatiu i formatiu adient i la garantia d'un accés equitatiu per a tothom a les ofertes i oportunitats que aquest sistema ofereix. L'educació ha de proporcionar i d'institucionalitzar amb fermesa les primeres oportunitats a l'edat preescolar (Esping-Andersen, 2003), i a partir d'aquest moment ha de proporcionar segones i terceres oportunitats en el curs de tot el cicle vital de l'individu d'una manera contínua.
- La igualtat d'oportunitats en general també requereix la igualtat d'oportunitats a l'hora d'accedir al mercat laboral, ja que aquesta esfera no només determina els ingressos, sinó també la posició, el prestigi i la integració de l'individu a la societat. La participació laboral, doncs, no és només una qüestió de seguretat en els ingressos, sinó també de protecció de la dignitat de l'individu i de les oportunitats per a una vida autodeterminada (Sen, 1999). És per això que cal atorgar-li la màxima prioritat, juntament amb el sistema educatiu. S'han de

reduir els elements passius de l'Estat del benestar que entrebanquen el creixement de l'ocupació –com ara els dels Estats del benestar conservadors de l'Europa continental– i s'han d'activar els elements que en promouen l'expansió.

- Contràriament a la creença tradicional de l'esquerra, no cal centrar l'atenció en les desigualtats d'ingressos i de patrimoni. Aquestes desigualtats són justes si són el producte exclusivament dels èxits personals,² ja que tota la societat se'n beneficia i, d'aquesta manera, també se'n beneficien aquells que estan en inferioritat de condicions pel que fa a les oportunitats de llibertat (Rawls, 1975). Aquestes desigualtats no només són una expressió del lliure ús de la igualtat d'oportunitats, sinó també de la justícia, sobretot si contribueixen a millorar les oportunitats materials dels que estan en una situació pitjor. Si s'observen les condicions d'eradicació de la pobresa, d'igualtat d'accés a l'educació i d'una elevada incorporació al mercat laboral, la reducció de la diferència d'ingressos perd prioritats davant el principi meritocràtic de l'èxit personal. Tot i així, la preservació de la igualtat de la llibertat, la dignitat de cada individu i la cohesió social han de constituir la mesura legitimadora i alhora el límit per a les condicions d'una distribució desigual de les rendes.

Els governs socialdemòcrates, doncs, han de tenir en compte cinc prioritats si aspiren a la justícia social:

1. Eradicació de la pobresa.
2. Educació, formació i formació contínua de la màxima qualitat possible, com també un accés a l'educació equitatiu i just per a tothom.
3. Participació en el mercat laboral de totes aquelles persones que hi vulguin treballar i estiguin capacitades per fer-ho.
4. Activar socialment la protecció d'una vida digna.
5. Limitació de la desigualtat d'ingressos i propietats si això obstaculitza el compliment dels primers quatre objectius de justícia i si posa en perill la cohesió social.

Aquests objectius de justícia, que segueixen un ordre jeràrquic, no s'exclouen mútuament en cap cas. Ben al contrari, les polítiques socialdemòcrates s'haurien de projectar de manera que produïssin efectes sinèrgics i no mútuament destructius entre els cinc objectius de la justícia. Si això no és possible a causa de l'escassetat de recursos, la jerarquia d'aquestes cinc preferències hauria de servir per determinar una acció de govern que prioritzés la justícia.

3. La qüestió empírica: fins a quin punt l'Estat del benestar alemany és just?

A partir de les prioritats socialdemòcrates esmentades més amunt,³ podem classificar els països de l'OCDE en aquest «rànkung de justícia social»:

TAULA 1

Rànquing de justícia social en els països occidentals industrialitzats (puntuació z, ponderada) 1990-2000

	Pobresa Puntuació z	Educació	Ocupació	Estat del benestarde (ponderada)	Distribució rendes	
	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
Dinamarca	8,51	6,99	3,08	1,13	1,80	4,30
Noruega	5,22	7,68	4,48	-0,06	0,80	3,62
Suècia	3,18	4,58	2,54	2,55	1,47	2,86
Finlàndia	7,57	1,58	0,65	1,51	1,52	2,56
Àustria	4,90	3,21	1,13	1,57	1,26	2,41
França	3,65	1,99	-1,92	2,09	0,24	1,21
Suïssa	-0,12	2,11	3,76	-1,22	0,47	1,00
Països Baixos	3,49	-2,28	0,64	0,70	0,83	0,68
Bèlgica	4,12	-1,48	-2,92	0,42	0,39	0,10
Canadà	-3,41	1,79	1,94	-2,38	0,06	-0,40
Alemanya	-0,27	-3,12	-0,88	1,62	0,13	-0,50
Austràlia	1,14	-3,02	0,72	-2,84	-0,46	-0,89
Regne Unit	-2,78	-2,42	1,56	-0,70	-0,64	-1,00
Estats Units	-11,41	1,46	3,56	-2,36	-1,46	-2,04
Espanya	-1,37	-4,42	-5,98	-0,15	-0,97	-2,58
Irlanda	-2,94	-3,22	-3,27	-2,59	-0,94	-2,59
Itàlia	-7,64	-1,79	-5,26	2,63	-1,48	-2,71
Portugal	-9,53	-1,21	-0,04	-2,23	-1,76	-2,96
Grècia	-2,31	-8,42	-3,77	0,33	-1,25	-3,09

Nota: manquen les dades de Nova Zelanda. Aquestes dades s'han transformat en l'escala de puntuació z. La mitjana de distribució de cada indicador és 0, la desviació estàndard, 1. Els números entre parèntesi que van de l'1 al 5 indiquen el factor amb què s'han ponderat els indicadors, segons la seva posició dins la jerarquia de les cinc dimensions de justícia social.

Com podíem preveure, els quatre Estats del benestar escandinaus encapçalen el rànquing de justícia social. Les bones posicions de Suïssa i Àustria es poden atribuir a les reeixides polítiques laborals d'aquestes dues economies. Els països europeus continentals se situen en general a les posicions intermèdies del rànquing. Alemanya ocupa l'onzena posició entre els 19 països de l'OCDE. Mentre que Alemanya encapçala el rànquing de despeses de consum social (per exemple, en pensions), pel que fa a despeses d'inversió social, que tenen una importància cabdal perquè els individus siguin capaços de reconèixer i aprofitar les seves oportunitats (per exemple, l'educació), ocupa el terç inferior del rànquing dels països de l'OCDE. Aquesta situació perjudica la qüestió de la igualtat entre generacions, com també les futures perspectives econòmiques del país.

Si tenim en compte aquests resultats des del punt de vista de la teoria de la justícia, quines reformes han de dur a terme els Estats del benestar continentals i, concretament, l'alemany? El buit central i més greu pel que fa a la justícia a Alemanya gira entorn de dos factors principals: les baixes inversions en educació i, durant gairebé dues dècades, l'estancament del mercat laboral. Alemanya, com a prototip de l'Estat del benestar continental, es caracteritza per la protecció social del model bismarckià, la forta regulació del mercat laboral, el baix percentatge d'ocupació a temps parcial i impostos i contribucions socials elevats, i presenta un grau d'inserció en el mercat laboral notablement baix. Les taxes d'ocupació en general –i les d'ocupació femenina en particular– no només estan per sota de les dels països escandinaus, sinó que són considerablement més baixes que les de la Gran Bretanya i els Estats Units. L'atur, sobretot l'atur de llarga durada, és notablement més elevat que el dels països escandinaus i anglosaxons. No obstant això, els estàndards de les prestacions socials ex post (pensions, assistència mèdica, durada i condicions del dret a percebre l'atur) es troben molt per damunt del nivell anglosaxó. El nombre de persones que reuneixen els requisits per a percebre prestacions és més elevat, les prestacions són més generoses i la pressió per acceptar un lloc de treball és més baixa. Per resumir-ho d'una manera punyent: Alemanya i els països europeus continentals encapçalen el de consum social, mentre que estan situats a la cua del rànquing d'inversió social. D'aquesta manera, no només està erròniament institucionalitzada la igualtat entre generacions, sinó que el dret bàsic de progrés social a través de l'educació tampoc no és prou a l'abast de les classes més baixes. Com a resultat de tot això, la posició inferior de les classes més baixes en l'economia i la societat de les classes més baixes pot tendir a arrelar-se.

A la República Federal d'Alemanya, la despesa en educació mesurada per càpita o com a percentatge del PIB ha patit una davallada ininterrompuda al llarg de les dues darreres dècades. Durant els anys noranta, Alemanya va gastar una mitjana del 4,4 per cent del PIB en educació; és a dir, una xifra comparable a la despesa de Mèxic, no a la de Dinamarca. Un estudi recent (Schmidt, 2002) demostra que la importància de la despesa en educació presenta una correlació positiva amb el rànquing de països de l'estudi de Pisa. Així, doncs, la demanda que l'ala més esquerrana de l'SPD va fer per declarar inconstitucionals les taxes de matriculació i alhora incrementar només marginalment les despeses en matèria d'educació, és només populisme barat i pseudoesquerrà.

Alemanya necessita una reforma considerable, no només des d'una perspectiva econòmica, sinó també des del punt de vista de la teoria de la justícia. Els països anglosaxons, però, ara amb prou feines ens poden servir com a model d'aquest tipus de reformes, ja que les seves despeses en educació primària i secundària no reben prou finançament públic i, d'altra banda, la inserció en el mercat laboral tampoc no ajuda a evitar la pobresa dels individus ni en garanteix la integració a la societat. Els elevats índexs de pobresa i el fenomen dels «treballadors pobres» són els principals talons d'Aquil·les dels països anglosaxons. Encara que els índexs de pobresa hagin minvat a la Gran Bretanya durant els darrers sis anys de govern laborista, encara se situen per damunt de la mitjana dels països de l'OCDE o de la Unió Europea. D'altra banda, cal remarcar que la lògica normativa, econòmica i política de les institucions dels Estats del benestar escandinaus, sobretot les de Dinamarca i de Suècia, fan que aquests països siguin un important model a seguir per a la reforma de l'Estat del benestar continental.

4. La qüestió institucional: quina lògica hauria de seguir la reforma de l'Estat del benestar?

Perquè les institucions de l'Estat del benestar tinguin un efecte regulador pel que fa a la qüestió de la justícia, i alhora siguin políticament viables, han de seguir les regles de la lògica normativa, econòmica i política.

La lògica normativa

D'acord amb els arguments de Rawls, d'ara endavant ens referirem a la lògica normativa com a «lògica de la imparcialitat». Els ciutadans de l'Estat del benestar han de creure que:

- El seu programa polític és just;
- Es pot limitar el fenomen dels free-riders (els qui es beneficien dels avantatges del sistema sense contribuir al seu cost) i fer que els ciutadans respectin les normes de l'Estat del benestar;
- Les mesures que es prenen no són discriminatòries, sinó que s'apliquen amb criteris d'imparcialitat.

Les institucions universals de l'Estat del benestar, sobretot quan estan basades en els serveis col·lectius, posen en pràctica aquests preceptes d'imparcialitat d'una manera més efectiva que no pas les prestacions selectives del benestar social que es basen en proves discriminatòries, el control estricte de la burocràcia, o el frau.

La lògica econòmica

Les institucions de l'Estat del benestar també han de tenir en compte la lògica econòmica. Les despeses socials, finançades en bona part pels impostos i les contribucions, tendeixen a afeblir la competitivitat d'una economia. En particular, obstaculitzen el creixement de l'ocupació en el sector dels serveis menys qualificats, la qual cosa, al seu torn, es tradueix en una elevada taxa d'atur de llarga durada i una taxa general d'ocupació baixa (Scharpf, 2000). Per aquest motiu, s'haurien de reduir els elements del sistema d'assegurança social i caldria reforçar els components d'un Estat del benestar finançat pels impostos. En el futur, hi ha d'haver un canvi que permeti passar del consum social a la inversió social.

La lògica política

La lògica política ha de tenir en consideració l'ampli suport ciutadà per l'Estat del benestar. És especialment important mobilitzar el suport de les classes mitjanes, ja que constitueixen la massa crítica de votants dins un Estat del benestar. Entre les classes mitjanes, predomina d'una manera clara el raonament de «contribuir al sistema» més

que no pas el de «sortir-se'n». Gràcies a aquest raonament, es pot convèncer la classe mitjana que doni suport a l'Estat del benestar si es compleixen tres condicions:

- L'accés als serveis socials ha de ser fàcil;
- Els serveis socials han de ser de bona qualitat i han de presentar perspectives de futur convincents;
- Han d'oferir una protecció convincent contra els riscos bàsics, fins i tot per a les classes benestants.

Aquests són també els factors principals que expliquen per què els ciutadans escandinaus no dubten a donar un suport sistemàtic al seu Estat del benestar.

Si tenim en compte els principis de justícia i les tres lògiques de la reforma de l'Estat del benestar, el missatge de cloenda pot ser positiu: fins i tot en un context de globalització intensificada de l'economia i de creixent individualització de la societat, és possible reforçar-ne el vessant social dins una economia de mercat. La insistència en què les condicions globals predominants han de canviar abans que els ciutadans i la societat puguin «adaptar-se» a les circumstàncies modificades és econòmicament simplista i políticament oportunista. A més, si això s'empra com a pretext per a no assumir les reformes de l'Estat del benestar, és moralment escandalós. A Alemanya, sobretot, una reforma de l'Estat del benestar ha d'incloure elements activadors. A més, les transferències monetàries directes s'haurien de limitar en favor dels serveis sociopolítics d'educació preescolar i d'atenció als malalts i a la gent gran. Només l'expansió d'aquests serveis farà que la família i el treball esdevinguin àmbits més compatibles per a la dona. L'estructura específica del sistema de protecció social en l'Estat del benestar alemany obstaculitza enormement els progressos pel que fa a la igualtat de gènere. Un Estat del benestar «habilitador» (Giddens, 2003) i finançat en una major mesura pels impostos, que proporcioni oportunitats d'educació, que eradiqui la pobresa, garanteixi l'ocupació i obri oportunitats de mobilitat social és més just i prometedor per al futur que no pas l'orientació conservadora de les estructures bismarckianes i l' statu quo del nivell de vida de l'Estat del benestar, que fomenta la discriminació de la dona, els joves i els aturats.

1 La versió final del segon principi de justícia (el «principi de diferència») afirma el següent: «Les desigualtats econòmiques i socials s'han d'articular de manera que, al mateix temps: a) redundin en el major benefici dels menys afavorits, d'una manera coherent amb el principi de l'estalvi just, i b) estiguin adscrites a càrrecs i posicions socials accessibles per a tots en condicions d'una justa igualtat d'oportunitats» (Rawls 1971: 302).

2 Ronald Dworkin (1981: 311) diu d'aquest principi que és «insensible a les donacions i sensible a les ambicions».

3 Els mètodes i els indicadors individuals del rànquing de justícia es detallen a Merkel (2001).

REFERÈNCIES

- Cuperus, Rene; Duffek, Karl, i Kandel, Johannes (eds.) (2001) *Multiple Third Ways. European Social Democracy Facing the Twin Revolution of Globalisation and the Knowledge Society*. Amsterdam, Berlín, Viena.
- Dworkin, Ronald (1981) «What is Equality? Part I: Equality of Welfare», a *Philosophy and Public Affairs* 10, pàg. 185-246.

- Esping-Andersen, Gösta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge.
- Esping-Andersen, Gösta (ed.) (1996) *Welfare State in Transition*. Londres.
- Esping-Andersen, Gösta (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford.
- Esping-Andersen, Gösta (2003) «Against Social Inheritance», a *Progressive Futures. New Ideas for the Centre Left* (publicació de «Policy-Network» per a la Conferència sobre Governança Progressista. Londres, juliol del 2003), pàg. 127-152.
- Giddens, Anthony (1998) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge.
- Giddens, Anthony (2003) «The Progressive Agenda», a *Progressive Futures. New Ideas for the Centre Left* (publicació de «Policy-Network» per a la Conferència sobre Governança Progressista. Londres, juliol del 2003), pàg. 3-46.
- Merkel, Wolfgang (2001) «Social Justice and the Three Worlds of Welfare Capitalism», a *Arch. europ. sociol.*, XLIII, I (2002), pàg. 59-91.
- Meyer, Thomas (1998) *Die Transformation der Sozialdemokratie*. Bonn.
- Rawls, John (1975) *A Theory of Justice*. Cambridge.
- Scharpf, Fritz W. (2000) «Economic Changes, Vulnerabilities, and Institutional Capabilities», a Fritz Scharpf i Vivien Schmidt (eds.) *Welfare and Work in the Open Economy*. Oxford, pàg. 21-124.
- Schmidt, Manfred G. (2002) «Warum Mittelmaß? Deutschlands Bildungsausgaben im internationalen Vergleich», a *Politische Vierteljahresschrift*, 43/2002, pàg. 3-19.
- Sen, Amartya (1998) «Soziale Gerechtigkeit und ökonomische Effizienz», a Julian Nida-Rümelin i Wolfgang Thierse (eds.) *Philosophie und Politik II*. Essen, pàg. 14-26.
- Sen, Amartya (1999) *Development as Freedom*. Nova York.
- Sen, Amartya (2002) *Rationality and Freedom*. Cambridge (Mass.) i Londres.
- Walzer, Michael (1983) *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. Nova York.